

УДК 069.51:7.041(477.64)

ФЕНОМЕН КОЗАКА МАМАЯ: З ДОСВІДУ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ

Світлана Копилова, кандидат філософських наук,
завідувач відділом науково-експозиційної роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0009-0006-6102-3654>

Наталія Чергик, доктор філософії,

старший науковий співробітник

відділу науково-експозиційної роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>.

Анастасія Василенко,

науковий співробітник

відділу науково-експозиційної роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0009-0009-4942-0608>.

В 2013 році в одному з об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» був реалізований проект «Козак Мамай та Люлька», який репрезентував центрального персонажа картини як козака-характерника [2; 4; 5]. В червні 2024 року в цьому ж приміщенні була створена експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя», яка є новим філософським переосмисленням феномену Козака Мамай експозиціонерами Національного заповідника «Хортиця» (Рис. 1).

Рис. 1. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя»: загальний вигляд.

Її метою є розкриття образу Козака Мамає через образ Світового Древа; а завданням – репрезентація тематичної колекції зображень з фондів заповідника. Озвучені позиції були досягнуті за допомогою методу образної побудови експозиційного середовища. В цьому контексті в проєкті представлений бінарний образ, який передбачає семантичну та символічну кореляцію двох сталих архетипів: Козака Мамає як охоронця Древа Життя, а також Древа Життя як Древа Роду – уособлення зв'язку поколінь.

В українській історіографії трактування образу Мамає-музиканта як медіатора та охоронця було вже запропоновано І. Зінків з погляду індо-іранської основи образу Мамає. Його коріння, вважає дослідниця, набагато глибше і сягає ведичної та іранської (скіфської) міфології, які залишили глибокий слід у давніх шарах української культури. Прадавня символіка образу предка вождя або царя-воїна з часом трансформувалася у свідомості українців у символ українського народного героя, козака-характерника, наділеного надприродними силами, здатного оберігати й захищати соціум. Ця ідея передавалася від покоління до

покоління. Утративши первісну сюжетну семантику, народні картини-«Мамаї» зберегли основну ідею – оберега [1, с. 7–9].

За експозиційним сюжетом функція Козака Мамає як охоронця зосереджена на зображеному на картині дереві. Це – дуб – один із центральних традиційних для України символів, який уособлює міцність, довговічність та безсмертя народу. Дуб виступає також символом світового дерева, дерева життя, дерева родоплемінних предків [7, с. 34]. Як відомо, цей архетип в багатьох світових міфологічних, релігійних та філософських уявленнях уособлює модель всесвіту, його побудову та впорядкованість форм, сполучення трьох світів – небесного, земного і підземного (потойбічного). В українській культурі образ Дерева Життя є популярним мотивом, який використовується як в декоративно-ужитковому мистецтві, що є вже традиційною практикою, так і в різних сучасних візуальних арт-проектах, в тому числі експозиційних. В цьому контексті експозиціонерами Національного заповідника «Хортиця» концепція Світового Дерева (Дерева Життя) була вже апробована у виставках «Хортиця Скіфська», «Littera scripta manet» [10; 11]. В експозиції 2024 року Дерево Життя розглядається як метафора Дерева Роду. Така інтерпретація підкріплюється думкою А. Клоса про те, що зображене на картині дерево є втіленням зв'язку поколінь оріїв-русів, нескінченності життя, величі родоводу руського. Коріння – минуле, стовбур – сучасне, крона – майбутнє [3, с. 423]. В цьому контексті, екстраполяція архетипу Дерева Роду на архетип Козака Мамає формує експозиційний образ Козака Мамає як охоронця українського роду, який є ідейним стрижнем експозиції й обумовлює її архітекtonіку. Тема родинного зв'язку в часовому вимірі передається демонстрацією трьох поколінь творів. Минуле репрезентують репродукції картин XVIII ст. та полотно К. Киригосова (кін. XIX ст. – поч. XX ст.); сьогодення – роботи сучасних художників (А. Якимець, С. Пущенко, А. Скрипка); майбутнє – дитячі малюнки. «Мамаї» у виконанні уже названих вище сучасних авторів мають традиційні риси,

характерні для картин цього жанру, проте містять авторське розкриття теми Козака Мамаю. Дитячі малюнки створені вихованцями дошкільного закладу «Дивограй» разом із батьками, що акцентує увагу на темі зв'язку поколінь та передачі культурних традицій (Рис. 2).

Рис. 2. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: три покоління творів.

Сценографія нової експозиції передбачає використання від попередньої репродукції картин, якими були задекоровані вікна та торцева стіна. Дзеркальне обрамленням навколо головного пано використовується беззмінно в тому ж значенні – як портал у минуле. В першому проекті відправною точкою експозиційного сценарію було зображення люльки. В новій експозиції акцент перенесено на зображення дубу як Дерева Роду. Від нього відходить справжній пагін, який, заповнюючи експозиційний простір, несе на собі головне смислове навантаження експозиції (рис. 3). Він є втіленням генеалогічної гілки, на якій ніби «росте» листя – картини та малюнки із зображенням Козака Мамаю. Тема життя підтримується абрисами пагону, що нагадують кровеносні судини, якими

тече «сила життя» (Рис. 4, 5). Додатковим аспектом у цьому контексті є золотий колір гілки. Золота кора є поширеним атрибутом стовбура Світового Дерева у різних цивілізаціях, як то єгипетській, індійській, китайській та українській [8, с. 50]. В експозиції колір пагону використовується як алюзія на золоту скіфську пектораль з Товстої Могили, середній пояс якої втілює ідею Світового Дерева [9, с. 28].

Рис. 3. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: образ дубу як Дерева Роду.

Рис. 4. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: Дерево Роду як кровоносні судини.

Рис. 5. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: Дерево Роду як кровоносні судини.

Лейтмотив Світового Древа підтримується зображенням хреста на порохівниці з картини А. Якимця (Рис. 6), а також репродукціями картин XVIII ст., що розташовані у вікнах експозиційного приміщення. Вони нанесені на перфорований, напівпрозорий матеріал, через який проглядає перехрестя вікон (Рис. 7). Існує думка, що хрест є відповідником Світового Древа [6, с. 223]. Хоча, на перший погляд, такий сакральний вимір експозиції не є візуально помітним, однак саме це вказує на поліфункціональність експозиційного образу, його багатогранність та можливість інтерпретування.

Рис. 6. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: хрест як відповідник Світового Древа на порохівниці «Козака Мамая» А. Якимця.

Рис. 7. Експозиція «Козак Мамай і Дерево Життя». Фрагмент: хреста як відповідник Світового Дерева на перехрестях вікон.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що експозиційне поєднання двох образів в один дозволило по-новому розкрити невичерпний потенціал феномену Козака Мамай, а також в черговий раз довело ефективність застосування образного методу побудови експозиційного середовища.

ДЖЕРАЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zinkiv I. Do pokhodzhennia eponimu «Kozak Mamai». *Studii mystetstvoznnavchi. Teatr. Muzyka. Kino*. 2007. Chyslo 4 (20). S. 7–13.
2. Ekspozytsii v istoryko-kulturnomu kompleksi «Zaporozka Sich». Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»: albom / ideia i dyzain H. Kibko. Zaporizhzhia. 16 s.

3. Klos A.I. Arkhetypichni obrazy v systemi vitchyznianoï viiskovoi pidhotovky. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2007. Vyp. KhKhI. S. 420–426.

4. Kolektsiia ekspozytsiinykh robit. Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»: albom / dyzain, maket, tekst H. Kibko. Zaporizhzhia: TOV «Uspikh Prynt», 2018. 32 s.

5. Kopylova S.V., Cherhik N.Yu. Kontseptualni zasady ta osoblyvosti stvorennia ekspozytsii «Kozak Mamai ta Liulka». *Ukrainske kozatstvo v etnokulturnomu prostori Naddniprianshchyny: materialy nauk.-prakt. konferentsii, (m. Nikopol, 31 travnia 2013, 6 chervnia 2014)*. Nikopol: TOV «Pryntkhaus «Rymm»», 2014. S. 248–255.

6. Malyna V. Svitove derevo y ekumenichniy khrest – sporidneni obrazy tvorchoho dukhu. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*. 2008. Vyp. 9. S. 223–239.

7. Marchenko-Poshyvailo T. Narodna kartyna «Kozak Mamai» yak polisemantychne uosoblennia svitohliadu ukraintsiv. *Artaniia. Mystetskyi zhurnal*. 1999. № 5. S. 34–36.

8. Mishchenko A. Uiavlennia ukraintsiv pro Svitove derevo u porivnialnomu konteksti. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2010. Vyp. 31. S. 47–54.

9. Nikolova N.I. Ideia pretsesii yak stryzhneva kosmologichna ideia hreko-skifskoi pektoralii. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*. 2014. Vyp. 3 (42). S. 27–34.

10. Khortytsia Skifska: buklet / uporiad. H. Kibko, tekst: S. Kopylova, D. Nykonenko. Zaporizhzhia: TOV «Uspikh Prynt», 2018. 5 s.

11. Littera scripta manet. Napysane zalyshaietsia: buklet / uporiad. H. Kibko, tekst: S. Kopylova. Zaporizhzhia: TOV «Uspikh Prynt», 2018. 5 s.